

1863 ERMENİ MİLLETİ NİZAMNAMESİ'NİN YANSIMALARINI VARAKA-İ HAVADİS ÜZERİNDEN OKUMAK

REFLECTIONS OF THE 1863 ARMENIAN CODE OF
REGULATIONS THROUGH VARAKA-İ HAVADİS

Kübra UYGUR

Dr., Brunel University, Brunel Business School
kubra.uygur@brunel.ac.uk

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi
ydbozkus@ankara.edu.tr

10.33537/sobild.2022.13.1.8

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 21.10.2021
Kabul edildiği tarih: 01.12.2021
Yayınlanma tarihi: 31.01.2022

Article Info

Date submitted: 21.10.2021
Date accepted: 01.12.2021
Date published: 31.01.2022

Anahtar sözcükler

Varaka-i Havadis, Ermeni harfli
Türkçe, Osmanlı basını, Ermeni
Milleti Nizamnamesi

Keywords

Varaka-i Havadis, Ottoman
press, Armeno-Turkish, Armenian
code of regulations

Öz

Bu makale 1863-1870 yılları arasında Ermeni harfli Türkçe yayınlanan Varaka-i Havadis gazetesine odaklanarak, gazetenin yazı işleri kadrosunu, yayın politikasını ve vurguladığı konuları incelemektedir. Gazetenin ve okur kitlesinin dönemin gelişmelerine dair değerlendirmelerini, gazete makalelerine ve okur mektuplarına yakın okuma yaparak inceleyen çalışma, Ermeni milletinin Tanzimat dönemindeki en büyük kazanımlarından biri olan Ermeni Milleti Nizamnamesine yoğunlaşmaktadır. Makale, Nizamnamenin seküler bir yayın tarafından nasıl değerlendirildiğini, uygulanma şeklinde yaşanan aksaklıkları, Patrikhane, aristokrasi ve orta sınıf üçgeninde yaşanan çekişmeleri Varaka-i Havadis'deki yansımaları üzerinden okuyarak anlamlandırmayı amaçlamaktadır.

Abstract

This article focuses on Varaka-i Havadis newspaper, which was published in Turkish with Armenian script between 1863-1870. It examines the periodical's editorial staff, their publication policy and the subject areas that they focused. By making a close reading of the newspaper articles and editorial letters, the paper explores the periodical's impressions about the Armenian code of regulations, arguably one of the greatest achievements of the Armenian community during the Tanzimat period. Of particular interest is how Armenian legislation, and the conflicts experienced among the Patriarchate, the Armenian aristocracy and the newly emerging middle class were interpreted by a secular Armenian publication.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğunda 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile hız kazanan reform hareketleri devletin modernleşmesi, eğitim kurumlarının geliştirilmesi ve Osmanlı milletlerinin eşit haklar kazanması yolunda önemli bir dönemi başlatmıştır. İlk kez XIX. yüzyılda ortaya çıkan Osmanlı basını, Tanzimat dönemi olarak bilinen 1839-1876 yılları arasında ivme kazanmış, çok dilli ve çok sesli basın faaliyetleri döneme damgasını vurmuştur. Bu süreçte Osmanlı Ermenileri basın alanında aktif faaliyet göstermiş ve Ermeni harfli Türkçe basın bu dönemde zirveye ulaşmıştır.¹

Bu makale, 1863-1870 yılları arasında yayımlanan Ermeni harfli Türkçe *Varaka-i Havadis* gazetesine odaklanarak gazetenin yayın politikasını, editör kadrosunu, vurguladığı konuları, okur kitlesini ve Ermeni milletinin kendi içinde dönemin gelişmelerine verdiği tepkileri incelemeyi amaçlamaktadır. Bunu yaparken de Ermeni milletinin Tanzimat dönemindeki en büyük kazanımı olan Ermeni nizamnamesine yoğunlaşarak, nizamnamenin Ermeni cemaati içerisinde nasıl değerlendirildiğini, millet üzerinde ne gibi etkiler bıraktığını *Varaka-i Havadis*'deki yansımaları üzerinden incelemektedir.

1856 Islahat Fermanı'nın Ermeni cemaati üzerindeki olumlu etkisinin dönemin diğer dini gruplarına oranla daha büyük olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Tanzimat döneminde gerçekleştirilen dini cemaatlerin yapısına ilişkin reformlar, Osmanlı Ermenileri için hiyerarşik otoritenin niteliğini değiştirmiş ve cemaatin dini liderlerini seçebileceği tüzüklerin ortamını hazırlamıştır. Bu dönemde kabul edilen ve Ermeni anayasası olarak da bilinen nizamname, Ermeni millete iç işlerini belirlemede söz sahibi olma hakkını tanımış ve dikkate değer ölçüde özerkliğin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Osmanlı Ermenileri için yeni bir umut ve fırsat dönemi başlatan nizamname, *Varaka-i Havadis*'in yazılarında sıklıkla üzerinde durduğu konuların başında yer almaktadır.

1863 Ermeni milleti nizamnamesi

Varaka-i Havadis'i incelemeye başlamadan önce, Ermeni anayasasının Ermeni toplumu üzerindeki önemini anlamak için, Ermeni milleti içerisindeki sınıfsal ve dini yapılanmalara kısaca değinmek yararlı olacaktır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Ermeni milleti içerisinde ruhban sınıfına dahil olmayan üst sınıf, üstünlük iddiasını temelde sahip olduğu ekonomik ve sosyal güçlerden almaktaydı. Bu elit sınıfın en önde gelenleri, Ermeni

cemaatinin maliyesini ve dönemin önemli Türk paşalarının hazinesini yöneten varlıklı, sarraf amiralardı (Oshagan, 2004). Genelde amira² sınıfı adı altında anılan *çelebiler* de dönemin önemli yüksek devlet memurlarının mali işlerini yöneten, hükümet çevreleriyle yakın bağları olan sınıfı temsil etmekteydi (Arkun, 2005). Bu üst sınıf, ticari faaliyetlerinin yanı sıra, Ermeni cemaatindeki sosyal ve kültürel faaliyetleri yönetiyor, aynı zamanda kiliseler, hastaneler, okullar ve yetimhaneler inşa ediyordu (Zekiyan, 2001, s.85). Ermeni milletinin iç yönetimini sağlayan Patrikhane bu amira sınıfı ile yakın ilişki içerisindeydi. Patrik seçiminden, kurum içerisinde alınan kararlara varıncaya dek her şey amiraların denetimi altındaydı (Carmont, 2012). Ancak XVIII. yüzyılın sonunda amiraların hegemonyası azaldı ve XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde millet üzerindeki hakimiyetleri kaybolmaya başladı. Amiraların gücündeki azalma, değişen siyasi ve sosyal yapılarla yakından bağlantılıydı. XIX. yüzyıl ortalarında, Batı'da yüksek eğitimi tamamlamış genç Ermeniler Batı'nın düşünce yapısından, özellikle seküler ve liberal hareketlerden büyük ölçüde etkilenmiş olarak vatanlarına geri dönmüşlerdi. Avrupa'daki deneyimleri onlara yalnızca Batı'nın liberal ideolojilerini öğretmekle kalmamış, aynı zamanda demokratik siyasi sistemin işleyişi hakkında da fikirler vermişti. Bu gençlerin Ermeni toplumundaki değişimin ana ayaklarını oluşturduğunu kaydeden Razmik Panossian, genç entelektüellerin Avrupa'da, özellikle Paris'te eğitim aldıklarını, bunların bir kısmının ailelerinin amira sınıfından geldiğini, bazılarının ise amira aileleri tarafından finanse edildiğini ifade eder (Panossian, 2006, s.65). Ancak bir şekilde amiralarla bağlantılı olarak Avrupa'ya giden bu gençlerin, desteklendikleri amiralara karşı devrimci fikirlerle donanarak ülkeye geri dönmeleri ve amiraların statülerini sarsmaya başlamalarını ise Panossian ironik bir durum olarak değerlendirmiştir (Panossian, 2006, s.66).

Nitekim, Panossian tespitlerinde haklıdır, çünkü amira liderliğine karşı gerçek meydan okuma, bireylerin eşitliğini, hükümette temsiliyet hakkını ve politik sekülerizmi savunan ve bu konuda orta sınıf burjuvazinin de desteğini arkasına alan bu genç Ermeni entelektüellerden gelmiştir. Millet yönetimindeki düzensizliklerin ve sorunların farkında olan, ruhban sınıfı ve aristokrasinin gücünü azaltıp, temsil düzeyi yüksek daha demokratik bir yönetim sistemi oluşturmayı arzu eden bu grup, Ermeni nizamnamesinin temellerini atmış ve 1863 yılında nizamnamenin Osmanlı devleti tarafından onaylanmasını sağlamıştır. Ermeni milletinin *sahmanatrutun* yani anayasa diye tanımladığı nizamname, temsili bir meclis kurulmasını öngörmüş ve

¹ Ondokuzuncu yüzyılda çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere kırktan fazla Ermeni Harfli Türkçe süreli yayın yayınlanmıştır. Bu yayınların tam listesi için, bkz; Mildanoğlu, Z. (2014). *Ermenice süreli yayınlar 1794-2000*. Aras Yayıncılık.
; Stepanyan, H. (2005). Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968). *Bibliographie des livres et de la presse Arméno-Turque*.

²Arapça'daki amir (üst, kumandan, yönetici) sözcüğünden türetilen amira kelimesi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çelebilerin ve hocaların düşüşünün ardından, 18 yüzyıl ortalarından itibaren Ermeni aristokrasisinin en üst tabakası için kullanılan bir ünvan olmuştur (Zekiyan, 2001, s.85).

Ermenilere temsilcilerine oy verme hakkı tanımıştır. Ruhban sınıfı ve soylular (amiralar) ile orta sınıf arasındaki mücadelenin bir sonucu olan nizamname ilk grubun gücünü azaltmış ve Osmanlı Ermenileri arasında yeni, eğitilmiş bir sosyal sınıfın büyümesinin önünü açmıştır (Kılıçdağı, 2010, s.333). Bu yeni oluşum, Katolik ve Protestan misyonerlerin Batılı fikir ve yöntemlerinden etkilenmiş (Kılıçdağı, 2010, s.13), Ermenilerin yeni kurulmuş modern okullarında görev almış, basın ve edebiyat alanında aktif faaliyet göstermiştir.³

Bu yeni oluşumu destekleyen ve dönemin sekülerleşen Ermeni düşüncesine ayna tutan *Varaka-i Havadis*, dönemin gelişmelerini anlamak için faydalı bir kaynaktır. Gazete, dönemin içinde bulunduğu şartları, nizamnamenin ne şekilde uygulamaya koyulduğunu ve uygulanırken yaşanan güçlükleri anlamada oldukça yararlıdır. Tahmin edilebileceği gibi, yüzyıllardır süregelen, gücünü devletten ve zengin aristokratlardan alan ruhban sınıfı, sürecin ilerleyişinde direniş göstermiş ve kısmen de olsa gücünü elinde tutmak için mücadelesine devam etmiştir. Bu süreçte yaşanan gelişmeleri, Patrikhane'nin tutumunu ve Ermeni halkının nizamname algısını yayın yılı nizamnamenin kabulü ile aynı yıla denk gelen *Varaka-i Havadis* üzerinden değerlendirmek döneme ilişkin literatüre katkı sağlayacaktır.

Varaka-i Havadis gazetesinin yayın kadrosu

1863 yılında yayın hayatına giren *Varaka-i Havadis* 1870 yılına kadar aktif yayın yapan Ermeni harfli Türkçe bir gazetedir. Gazete ilk senesinde Salı ve Perşembe günleri iki sayfa, Cumartesi günleri ise dört sayfalık uzun formatta yayınlanmıştır. İlerleyen yıllarda hedeflediği okur kitlesine ulaşan gazete yılda iki yüz sayı olmak üzere haftada dört gün, dört sayfa şeklinde yayınlanmaya başlamıştır. Gazetenin yazı işleri müdürleri Garabed Panosian, Arsen Tahmizcian ve Nurican İpekian, imtiyaz sahibi de Harutyun Minasian'dır (Mildanoğlu, 2014, s.390, Stepanyan, 2005, s.128). Her ne kadar, Arsen Tahmizcian ve Nurican İpekian hakkında bilgiye ulaşmak mümkün olmasa da, Garabed Panosian'ın çağdaşlarından büyük ilgi gören ünlü bir gazeteci olduğu ikincil kaynaklar aracılığı ile bilinmektedir. Örneğin, ünlü Ermeni hiciv yazarı Hagop Baronian⁴ Panosian'ın Ermeni halkı nezdindeki popülaritesine büyük saygı duymuş ve yazılarında buna yer vermiştir (Paronyan, 1964, ss.85-95). Ermenice yayınlanan Ararad gazetesinin başyazarı 1869'da yayınladığı bir makalesinde, Panosian'ın gazetecilikteki başarısını övmüş ve Panosian'ın eleştirel yazılarını dönemin etkin yayınlarından Fransız L'Opinion Nationale'e benzetmiştir (Ararad, No: 10, 19 Ekim 1869, s.3). Ünlü Ermeni cemaatiyle sınırlı olmayan Panosian'ın ismine Müslüman/Türk gazeteci Ahmet İhsan Tokgöz'un

hatıratında (Tokgöz, 2012, s.35) ve gazeteci yazar Ahmet Midhat'ın *Müşahedat* (Midhat, 1890, s.43) adlı romanında da rastlamak mümkündür. Osmanlı Rum gazetecilerinden Teodor Kasap da, yayınladığı hiciv dergisi *Diyojen*'de Panosian'ın adını defalarca anmış (Diyojen, No. 23, 17 Haziran 1871; Diyojen No:74, 5 Aralık 1871; Diyojen, No: 77, 22 Kasım 1871), hatta sayılarından birinde Pansosian'ın karikatürünü yayınlamıştır (Diyojen, No: 74, 5 Aralık 1871, s.4). Panosian'ın gazetecilik kariyeri, altı ayda bir yayınlanan yerel bir Kayseri gazetesi olup, kısa sürede ulusal çapta okur kitlesine ulaşan Münadi-i Erciyes (1859-1863) ile başlamıştır (Ueno, 2016, ss.605-622). Ancak, süreli yayın, 1862'de Osmanlı Devleti tarafından Zeytin bölgesindeki Ermenilerle ilgili yazılarının kışkırtıcı olduğu iddiasıyla kapatılmıştır (Ueno, 2016, s.611). Durum karşısında pes etmeyen Panosian, başka bir gazete çıkarmak için hükümete başvurmuş ve gerekli izni alınca kadar yayın hayatına yeni başlamış bir başka Ermeni harfli Türkçe gazete olan *Varaka-i Havadis*'le devam etmiştir. Panosian, *Varaka-i Havadis*'te yazmaya başlamadan önce, 1863 nizamnamesi sonrası oluşturulan cemaat meclisine milletvekili olarak seçilmiştir (Manzume-i Efkâr, No: 609, 14 Mart 1868, s.3). Ancak Panosian, toplum siyasetine ilişkin reformist ve liberal düşüncelerini gazetecilik yoluyla dile getirmeyi tercih etmiş ve meclisteki görevinden istifa ederek (Manzume-i Efkâr, No: 609, 14 Mart 1868, s.3) gazetecilik kariyerine, dönemin en uzun soluklu gazetelerinden biri olan *Manzume-i Efkâr*'la devam etmiştir.

Burada *Varaka-i Havadis*'in imtiyaz sahibi olan Harutyun Minasian hakkında da kısaca bilgi vermekte yarar vardır. Minasian dönemin tanınmış matbaacıları arasında yer alan, Protestan kilisesine bağlı Ermeni bir rahiptir (Teotig, 2012, s.98). Dönemin Ermeni cemaatleri arasındaki mezhep çatışmalarından dolayı zaman zaman Minasian'ın matbaası Apostolik Ermenilerin yayın kuruluşları tarafından protesto edilmiştir (Teotig, 2012, s.98). Bu yüzden Minasian, ticari faaliyetlerini sürdürebilmek için, zaman zaman isminin İstanbul'daki Apostolik Ermenilerin sahibi olduğu H. Mühendisian matbaasına benzerliğinden faydalanarak, yayınlarında "H.M" baş harflerini kullanmıştır (Teotig, 2012, s.98). Ancak, ilginçtir ki, Ermeniler arasında din değiştirmeyi her fırsatta sert bir şekilde eleştiren, Apostolik kilisesine bağlı bir yazar kadrosu olan *Varaka-i Havadis* için, 'H.M' baş harfleri yerine 'H. Minasian' isminin gazetelerinde görünmesi bir sorun teşkil etmemiştir.

Varaka-i Havadis gazetesinin yayın politikası

Varaka-i Havadis'in içeriğine gelince, ilk sayısı 2 Temmuz 1863'te yayınlanan gazete *Havadisat-i Dahiliye*, *Havadisat-i Hariciye*, *Hülasa-i Politika* gibi genel başlıklar altında ülkede ve dünyada yaşanan gelişmeleri yorum

³ Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetleri ve bu faaliyetlerin Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkileri konusunda, bkz; Oshagan, 1997, ss.139-175, Ruiu, 2014, ss.260-280; Frazee, 2006; Matossian, 2020, ss.1-34.

⁴ Baronian'ın hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Deveci Bozkuş, 2020, ss.195-206.

katmadan aktarmış, Ermeni milleti ile ilgili konuları ise *Havadisat-ı Milliye* yada *Millet ve Mektep* başlıkları altında yazmıştır. Son sayfasında çeşitli ilan ve resmî duyurulara yer veren gazete, haftada bir para piyasası telgraflarına da son sayfasında yer vermiştir. Bu bölümde, Londra ve Marsilya'dan gelen telgraflardan buğday, pamuk, zeytin yağı gibi temel ürünlerin fiyatlarındaki artış ve düşüş oranları paylaşılmıştır. Başlangıçta *Havadisat-i Miliye* başlığı altında toplanan haberler genelde kilise kadrolarının yeni onaylanan Ermeni nizamnamesi ile nasıl şekillendirileceği, atamaların nasıl yapılacağı ve bu konularda alınan kararları içerir.⁵ İlk birkaç sayısında bu bölümde aktardığı haberleri yorum katmadan, sadece bilgi vererek aktaran *Varaka-i Havadis*, birinci ayını doldurmadan Ermeni anayasasının uygulanma şekline dair endişelerini okur mektupları aracılığıyla dile getirmeye başlamış ve yayın politikasının nasıl devam edeceğinin ilk sinyallerini vermiştir. Gazete bir okur mektubuna *Havadisat-ı Milliye* başlığı altında şöyle yer verir:

Müellif-i Varaka-i Havadis

Kanunnameyi milliyemizin icrasına tayin olunan mubaşir komisyon tarafından eyaletlere gönderilecek talimnameler hazır olup basılmak üzere imiş. Yalnız şunu da öğrenmek isteriz ki, iş bu talimnameler eyaletlere gönderildiği vakit onu bazılarının keyfine göre olmayarak illa ber vechi nizam icra ettirecek erbabı malumat ve ehli sadakat bir zat dahi beraberince gelecek mi? Bu bir haklı sualdir. Taşraların hali malumdur. İştittimize göre alesseviye belli kimseler kanunnamemeyi milliyeye sui nazarla bakmaktadırlar. İştihanlar ve çorbacılar dahi kesb ettikleri mezuniyetin bu kanunnamenin sayesinde tehlikeye gireceğine fehm ittiklerinden, onların dahi mumanaat ve muhalefet edecekleri derkyardır. Biçare ahali cahil ve alesseviye bu çorbacılar itaat etmeye mecbur olduğundan kanunnamenin bir vechi nizam oralarda icrası mümkün olmayacağından balada muharrer mektubu yazan ile beraber biz de eğer iş bu talimnameler ile beraber liyakatlı bir memur gönderilmez ise oralarda bir hayırlı netice hasil olamaz diye iddia ederiz (*Varaka-i Havadis*, No:17, 10 Ağustos 1863, s.2).⁶

Her ne kadar burada bir tek okurun mektubuna yer verilmiş olsa da, editör mektubun sonunda "bu konuda neşr olunmak üzere tarafımıza Filibe'den 640 mektup gönderilmiştir" (*Varaka-i Havadis*, No:17, 10 Ağustos 1863, s.2) ifadesini kullanmıştır ki, bu durum gazetenin çok kısa sürede ne denli bir okur sayısına ulaştığını ve

kanunnamenin okurlar tarafından yakından takip edildiğini anlamak açısından önemlidir. Okur kanunnamenin her bölgede farklı yorumlanarak keyfi uygulanmasından endişe etmektedir ve kaygılarını gazete editörüyle paylaşarak, bir takım çözüm önerileri sunmaktadır. Sadece kanunnameyi göndermek yerine, uygulanma şekliyle ilgili de bir uzmanın gönderilmesinin ve denetleme yapılmasının ne denli önemli olduğunu vurgulayan okur, kanunnamenin uygulanmasının bir takım bölgesel otoritelerin direnciyle karışılacağını vurgulamaktadır.

1864 yılına gelindiğinde *Varaka-i Havadis*'in yayın politikasında yavaş yavaş değişikliğe gittiği gözlemlenir. *Havadisat-i Milliye* yada *Millet ve Mektep* olarak kullanılan başlık yerini sıklıkla Ermenice'de millet anlamına gelen *Azkaşin* sözcüğüne bırakır. Bu başlık altında, gazete sürekli eğitim sistemindeki düzensizliklere, özellikle taşrada bulunan okulların kötü şartlarına, ticaret ve zanaatta Ermeni milletinin gerilemesinin sebeplerine, Ermeni nizamnamesinin ne denli yavaş uygulandığına ve Patrikhane'nin bu alanda ne kadar yetersiz olduğu gibi konulara vurgu yapar. *Varaka-i Havadis* 1863 yılında yayınladığı bir makalede, gazetenin Ermeni milleti ile ilgili konulara daha çok yer vereceğini ve bu alanda nasıl bir tutum sergileyeceğini şu sözlerle belirtir:

Varaka çıkmaya başladığında politikanın yanı sıra milletimizle ilgili haberler de vereceğimizi beyan etmiştik ve bunu kısmen de olsa yapmaya çalıştık, ama genelde sükut ettik. Ancak bu sükut hali daha fazla devam etmeyecek. Artık o vakit geldi ve biz sükut etmeyi milletimize hıyanet sayarız. Malumdur ki gazeta bir aynadır ve onu orada yazan müellifin ne kafada bir adam olduğu görülür. Bir gazeteyi okuduğumuzda eğer derununda iyi bir şey bulursak o dahi müellifine aittir. Çünkü dünyada her adam bir kafada olamaz ve çok defa biri bir maddeye iyi dediği vakit diğeri fenadır der. Şimdi tabii bir şeydir ki bazı defa gazeteler dahi efkâr ihtilafatına duçar olsunlar ve onlardan biri bir kimseyi bir vukuatı pek beğenip tahsin ettiği sırada bir de bakarsın bir diğeri çıkıp ani tazyir ve tahkir edip bir nihayetsiz gazete mücadelesi başlatır. Lakin biz doğru bildiğimiz yolda yürürüz. Sahmanatrutunumuz kabul edilmiştir ve biz de onun doğru uygulanması için elimizden ne gelirse ifa ederiz (*Varaka-i Havadis*, No: 25, 29 Ağustos 1863, s.1, 2).

Varaka-i Havadis, milleti ilgilendiren konularda bundan sonra daha aktif mücadele edeceğinin altını çizirken, bu konuda karışılacağı muhalefetin de farkında olduğunu ifade eder. Gazete, Ermeni milleti nizamnamesi

⁵ *Varaka-i Havadis*, No: 12, 27 Temmuz 1863, s.3. Not: *Varaka-i Havadis*'in ilk beş yılı içerisinde numaralandırma sistemini iki kez değiştirmiştir. Bu yüzden tarih ve sayı numaraları kronolojik değildir. Öte yandan, gazete ismini Varaka yerine Veraka şeklinde yazmıştır. Bu dönemde yayınlanan Ermeni harfli Türkçe gazeteler birçok kelimeyi günlük dildeki yanlış telaffuzları ile yazdıkları için, bu makalede yayının ismi leteratürdeki haliyle, yani yazılı kağıt anlamına gelen varaka sözcüğü ile anılmıştır.

⁶ *Varaka-i Havadis* gazetesinden alıntı yapılan bölümler tekrardan kaçınmak ve okuma kolaylığı sağlamak amacıyla çoğunlukla özetlenmiştir. Dönemin Ermeni Harfli Türkçe gazetelerinde sıklıkla karşılaşılan yazım hataları anlamı güçleştirmedeği sürece düzeltilmeden, aslı gibi aktarılmıştır.

konusundaki duruşunu net bir şekilde gösterir ve nizamnamenin doğru uygulanması için gerekli kamuoyunu oluşturmak üzere yazılarına hız vereceğine işaret eder.

1865 senesine gelindiğinde, *Varaka-i Havadis*, okuyucularına artık haftada dört defa yayınlanacağı ve bunun da senede iki yüz sayı olacağı haberini verir. Yayın politikası, amacı ve misyonu ile ilgili olarak yeniden okuyucusuna seslenen gazete kendini şöyle ifade eder:

.... Varaka-i Havadis dayıma mebadi üzre gidip ve daima umumun menfaatini gözetecek ve asla mezhep ve millet farkı bakmayarak dayıma mazlumların ve fukaranın hukukunu tasahub edecek olduğundan bittabi zalimlerin hayinlerin, gaddarların murayilerin, mudahanecilerin velhasıl cemiyeti beşeriyeye muğir olanların efali reddiye ve harekatı namerziyelerine birinci ehaliye sakındırmak ve ikinci, mümkün mertebe öylelerin ıslahı halini mucib olmak niyetiyle ehaliye haber verecektir. Bu tariki tutan bir gazetenin pek çok düşmanları bulunub envayı manalar virecekleri ve dayıma aleyhinde yazacakları aşıkardır. Lakin herşeye galebe edeceği de rana malum olub ve şimdiye kadar Varaka bizzat tecrübesini iderek keyfeyi hakkaniyet sinasanın hüsnü teveccühünü kazanmış olduğundan mezkur hüsnü teveccühü hem kenduye bir mukafat add idecektir ve hem de fazilet denilen şeyin gül gibi tikenler içinde biteceğini bildiğinden sayeyi hakkaniyet gayeyi cinabi Padişahide her nevi adavet ve hakarete göğüs gerip mukavemet edecektir. Bu alemde herkesi ohşayıb medh itmek veyahud suya sabuna dokunmaksızın kıyı sularından gezinmek her gazetanın işidir, lakin doğruyu söyleyib ve hakkaniyeti tasahub itmek ancak merd işidir (*Varaka-i Havadis*, No: 125, 13 Şubat 1865, s.2).

Varaka-i Havadis yayın amacını anlattığı yazısında halkının menfaati için çalışmaya devam edeceğini ve bu uğurda otoriteyi karşısına almaktan endişe etmeyeceğini bir kez daha belirtir. Ermeni nizamnamesinin doğru uygulanmasının, Ermeni halkının sefaletten ve cehaletten kurtulması için hayati önem taşıdığını her fırsatta dile getirmeyi kendine görev edinen gazete nizamname ile ilgili gündemini uzun yıllar taze tutmaya devam eder.

Varaka-i Havadis ve Ermeni milleti nizamnamesi

Daha önce de değinildiği gibi, *Varaka-i Havadis* Ermeni toplumunun XIX. yüzyılda içinde bulunduğu sınıfsal ve ruhani çatışmaları anlamlandırmak için çok elverişli bir kaynaktır. Amira ve Patrikhane iş birliği ile yıllarca

Ermeni milleti üzerinde hegemonya kurmuş elit sınıfın 1863 Ermeni Anayasasıyla kaybettiği gücü ve çoğunluğu Avrupa'da eğitim almış Ermeni entelektüellerin burjuva sınıfı ile oluşturduğu ittifak grubuna kapırdığı bu dönemi (Ueno, 2015, ss.89-102), *Varaka-i Havadis*'te yayınlanan makaleler aracılığıyla anlamlandırmak mümkündür. *Varaka-i Havadis*, *Azkayin* başlığı altında yayınladığı bir makalede, Ermeni toplumunun yıllarca maruz kaldığı ruhani ve aristokratik otoriteye yönelik eleştirilerini şu ifadelerle aktarır:

1861 senesine gelinceye kadar mezbur ahali kendi hayali ikbali saadetini Patrikhaneden beklemekte olduğu takdirde Patrikhanenin de birkaç amira, işhan vesayirelerin evamuru keyiflerini beklemekte olmasına mebni, milletimizin şu dehşetengiz hale giriftar olduğu, bazı hayırhah zatlar tarafından görülüp ve merhamet olunması üzerine, hikmetullahın inayeti yetişerek bazı donmuş damarlarda cüzice insaniyet kanları cvelan etmeye başlamıştır. Milletimiz birkaç zalim ve despotların zinciri hükümranelerinden kuvveyi Sahmanatrutunla, helas birle, kendi kendiyi kendi rey ile intihab olunan varçutyuna⁷ teslim ve ihale kılınmıştır. Sahmanatrutun ile azkayin varçutyunun⁸ masruf buyrulan sayı himmet ve fedakârlık sayesinde milletimizin nice despotluklarından nice hırsızlıklarından nice ihmal ve suyi istimallerinden kurtulmuştur. Ancak, Hayların⁹ sayısını toplam üç milyon kabul edersek, diyebiliriz ki yalnızca bunun otuz bini cehaletten kurtulmuştur. Kalanı hala cehalet ve sefalet içindedir (*Varaka-i Havadis*, No:85, 9 Mayıs 1864, s.2).

Yukarıdaki alıntıda "bazı hayırhah zatlar" şeklinde atıfta bulunulan grup, 1861 senesinden beri nizamnamenin hazırlanıp, devlet tarafından kabul edilmesi için çalışan eğitilmiş, genç Ermenileri işaret etmektedir. Ermeni nizamnamesinin gücüne inanan, ruhani otoritenin ve aristokrasinin gücünü azaltmak ve milletin eğitim seviyesini yükseltmeyi hedefleyen bu grup gazete tarafından yüceltilmektedir. Seküler orta sınıfın haklarını savunan gazete, Ermeni toplumunun gelişmelerden haberdar olup haklarının farkına varması için, yeni yasanın içeriğini gazetecilik yoluyla duyurmak ve gerektiği gibi uygulanmasını sağlamak için kamuoyu oluşturmayı kendine görev olarak benimsemiştir. Ermeni Anayasası ve Meclisinin oluşturulma sürecini "muhafazakâr aristokrasi ile liberal orta sınıf arasında bir mücadele" olarak nitelendiren Vartan Artinian, anayasanın sonuçlarını Ermeni toplumunun "demokratikleşmesi" olarak tanımlar (Artinian, 2004, ss.12-13), ki bu durum nizamnamenin yenilikçi

⁷ *Varçutyun* sözcüğü Ermenice'de *idare* anlamına gelir ancak gazete makalelerinde nizamname ile faaliyete geçen temsilcileri de işaret etmek için kullanılır.

⁸ *Azkayin Varçutyun*, *milli* yada *millet idaresi* anlamına gelmektedir.

⁹ Apostolik Ermenilerin bu dönemde yayınlamış olduğu Ermeni harfli Türkçe gazeteler, her ne kadar ana dilleri Türkçe de olsa çok sayıda tercüme edilmeden kullanılan Ermenice kelime içerir. Ermenice'de *Ermeni* anlamına gelen *Hay* bu anlamda en sık karşılaşılan kelimelerden biridir.

Ermeniler açısından ne denli önemli olduğunu gözler önüne serer. Artinian'ın Ermeni Anayasası sürecine ilişkin yorumları *Varaka-i Havadis*'in içeriğinde rahatlıkla gözlemlenirken, bu sürecin başlangıçta ne denli zor ilerlediği ve ne tür engellere takıldığını gazetenin makalelerinden okumak mümkündür.

Temsil ettiği fikirlerin muhalifleri tarafından sert eleştirilere tabi tutulacağını bilse de *Varaka-i Havadis* özellikle Ermeni Nizamnamesi konusundaki yazılarının tonunu hiç yumuşatmamış ve fikirlerinden taviz vermemiştir. Millet içinde sınıf gözetmeksiniz, her kesimin kanunnamenin uygulanmasında faydalı olacağını düşünen gazete, bu anlamda karşılaşılabilecek muhtemel zorlukların da farkındadır ve okurunu bu durumlara karşı uyarır.

...İhtimaldir bu söylediklerimiz bazılarının kalbine cerh edip, bize belki bunlar bunlar icraye gelmez, 'belki milletin ruhanisi, ağyanı ve avamı birlikte kanunnamenin ahkâmını icra etmeye gayret ederler' denecek olur ise, deriz ki cevaben kanunnameyi milliyemizin taşralarca icrası zaten güçtür. Ancak, bizler arzu ederiz ki dediklerimiz olmasın, illa her eyalet ve memlekette, ehalinin her sınıfı birleşip yek vücut kanunnamenin ahkâmının icrasına mubaşeret ve millet işlerinin nizama girmesine gayret itsinler. Lakin taşraların ahvali üzerine biraz malumatı olan düşünsün ki, bir memlekette bulunan bir amira, bir çorbacı, bir millet başı, ki şimdiye kadar istediği gibi alıp satmış milletin kilisesini, mektebini, vakfını kendi malı gibi kullanmış ve pek ihtimaldir ki milletin emvalinden bir çok da zimmetine geçirmiş. Haçan kanunname mucibince kendisine oradan ayrılmak lazım gelip, 'buyurun, otuz sene zarfında ettiklerinizin muhasebesini gösterin' denecek olur ise ne yapacak? Öteden beri iş başında bulunanlar bundan sonra da orada olabilmek için oy isteyecek ve alamayacak. Kanunname bunların ocağına incir ağacı dikecek ve böyle olacağını kendileri de fehmettiklerinden, rey kazanmadıkları gibi, balada beyan olunduğu vech ile ellerinden gelen ne varsa yapacaklar ve icra olunan intihab için ve sayir birçok desiseler ile ikinci defa emri intihaba mubaşeret ettirecekler, olmadıysa üçüncü ve böylelikle millet kıyamete kadar intihab keyfiyeti ile uğraşacak (*Varaka-i Havadis*, No: 35, 19 Eylül 1863, s.2).

Kanunnamenin hayata geçirilmesini zor bulan ve bu konuda karamsar olan kesime hitap eden yazı, işin zorluğunu yadsımadan, seçilmeden hüküm süren otoriteye karşı halkın gözünü açmayı ve kanunnamenin hayata geçmesi halinde ne tür kazanımlar elde edilebileceğini vurgular. Millettin iradesi dışında yönetimde söz sahibi olanlara halkın ilk kez hesap sorabilmesi ihtimali, şüphesiz kamuoyunda karşılık bulmuştur diye düşünülebilir. Her ne kadar gazetenin okur sayısı hakkında bilgimiz olmasa da, editöre

gönderilen okur mektuplarının sayısı, gönderildiği vilayetlerin çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda, ilerleyen yıllarda *Varaka-i Havadis*'in çabasının beyhude olmadığını düşünmek mümkündür.

"Nasihatlarımız Patrikhaneden ziyade taşra ehali tarafından tutulmaya başlamaktadır" (*Varaka-i Havadis*, No: 289, 9 Şubat 1866, s.2) diye belirten *Varaka-i Havadis*, Antep'te bir okurun gazeteye gönderdiği mektubu yayınladı. Mektup, Antep bölgesine tayin edilecek olan yöneticinin kanunnameye uygun şekilde seçilmediğini, Patrikhane tarafından atanmaya çalışıldığını iddia eder ve bu durumu asla kabul etmeyeceklerini bildirir. İtirazını bölge halkı adına gazete aracılığıyla duyurmaya çalışan mektup şu ifadeleri içerir:

... ebeden kabul edemeyeceğimiz bir zatı, emsaline nazaran tekrar yutturacak olur iseniz başka kapuya müracaat ideceğimizi şimdiden beyan ederiz. Başka kapu demekle, tebdili mezheb anlaşılmasın, haşa, illa, Saltanatı saniyenin hakkaniyetine koşacağız. Zira millet Varçutyunun millete ihsan buyrulmuş olan nizamnamenin hilafında bulunan bir emrine itaat itmeğe mecbur olmadığımızı pek ala öğrenmişizdir. Bizler gazete okuyanlarız, neyin ne olduğunu iyi biliriz (*Varaka-i Havadis*, No: 289, 9 Şubat 1866, s.2).

Mektuptaki "bizler gazete okuyanlarız" ifadesi, dönemin gazetelerinin okur kitlesi üzerindeki etkisini anlamada oldukça önemlidir. *Varaka-i Havadis*'in kamuoyunu etkilediği ve verdiği bilgilerle halkı gerçeklerden haberdar ettiği aşikârdır. Okur mektubundaki hak arayışı ve direniş karşısında oldukça etkilenen *Varaka-i Havadis* editörü şunları yazmıştır:

...yaşasın Antab ehali, şu baladaki kelimeleri söyleyecek, yani kendi hukukunu tanıyıp ve hikâye edebilecek kadar duygu ve cesaretle malik olabilmıştır. Demektir ki insan olduğunu anlamıştır. İnşallah her yerin ehali de bunlardan ibret alarak Patrikhanenin kusurlarını yüzüne vurmaya ve hükümeti seniyenin sayesinde kendi derdine bir derman aramaya başlar ve belki ol vakit, Azkayın Varçutyun da gazeteler sayesinde taşra ehalleri gibi gözlerini açarlar ve bizim gözlerimizdeki direkleri görmeye başlarlar. "Biz İstanbul'un büyük büyük ismi ve ünü sayesinde kendimizi büyük ve akil göstermekte ve körü körüne her bir emrimize itaat ittirmekte idik, artık bundan sonra sökmeyecektir..." deyerek bir çıkar yol tutarak kendiyi tashih etmeye başlarlar (*Varaka-i Havadis*, No: 289, 9 Şubat 1866, s.2).

Keyfiyet ile yapılan haksız uygulamaların farkına varan taşra halkının bilinci *Varaka-i Havadis* için haklı bir övünç kaynağıdır. Son üç yıl boyunca her sayısı ile halkını aydınlatıp, düzensiz işleyiş hakkında kamuoyunu bilgilendiren gazete, emeklerinin karşılığını almaya başlamıştır ve Antep halkının uyanışının nizamname

uygulayıcılarını kendine getirecek bir uyarı niteliğinde olabileceğini vurgulamıştır.

Daha önce de değindiğimiz gibi, *Varaka-i Havadis*'in *Millet ve Mektep* yada *Azkayin* başlığı altında yayınladığı yazılar yaygın olarak Ermeni halkının, özellikle taşradaki Ermenilerin içinde bulunduğu kötü şartları dile getirmiştir. Gazete bu makalelerinde, her türlü sefaletin, baskının ve cehaletin sebebinin Ermeni halkının eğitimsizliğinden kaynaklandığını savunur. Ancak bunu yaparken, halkı yada devleti değil, Patrikhaneyi, amira sınıfını ve Ermeni milletinin bütünlüğünü bozduğuna inandığı Katolik ve Protestan cemaatlerini suçlar. Zamanında amira sınıfının tekelinde olan ticari hayatın, orta sınıf Ermeni halkının ticarete yeterince ilerleyememesine sebep olduğunu belirten yazısında *Varaka-i Havadis* şunları ifade eder:

... dünyada daima terbiyeli milletlerde üç alamet görülmüştür. Birincisi çiftçilik, ikincisi tüccarlık ve üçüncüsü de sanattır. Ermeni milleti, vaktine ve yerine nispetle her vakit ve her yerde şu üç alameti de göstermiştir, hala da göstermektedir. Fakat büyük tüccarlıkta geri kalmışsınız, çünkü vakti halin iktizasınca, saraflık denilen ve bizim için musibetengiz bulunan şey, sahip servetlerimizin tüccarlıktan mahrum kalmalarına mucib olmuştur. Milletimiz baskıdan ve de umumu fünün noksanlığından sebep geride kalmıştır (*Varaka-i Havadis*, No: 84, 2 Mayıs 1864, s.1).

Ticareti ve eğitimi uzun yıllar tekelinde tutmuş olan sarraf amiraları doğrudan hedef alan yazı, Ermeni milletinin eğitim seviyesinin iyileştirilmesi halinde yeniden mesleki ve ticari anlamda gelişebileceği umudunu taşımaktadır. Elbette gazetenin Ermeni milletinin geri kalmasında hedef gösterdiği tek grup amiralar değildir. Patrikhane'nin millet yönetiminde gösterdiği zafiyetler *Varaka-i Havadis*'in her fırsatta eleştirdiği ve düzelmesi için kamuda farkındalık yaratmaya çalıştığı konular arasındadır. Örneğin, Islahat Fermanı'nın Osmanlı milletlerine sağlamış olduğu, can, mal ve namus güvenliği konusuna *Varaka-i Havadis* farklı bir açıdan bakıp, elde edilen bu hakları ruhani ve cismani boyutlarıyla irdelemiştir. Gazete, devletin fermanında vaat ettiği şartları yerine getirdiğini, ancak Patrikhane'nin bu konuda üzerine düşeni yapmadığını savunmuştur. Durumun sebebinin yine halkın eğitimsiz bırakılmış olmasıyla açıklayan yazı, Katolik ve Protestan Ermeni cemaatlerini de sert bir tonla eleştirmekten çekinmemiştir. Bu konunun ele alındığı yazı genel hatlarıyla şöyledir:

Milletimiz sayir milletler gibi maddi ve manevi surette başlıca üç şeye muhtaçtır, yani emniyeti can, mal ve irz-u namus. Nice devletlerde bu üç hususun muhafazası gerek maddi ve gerek manevi surette hükümetlere ihale kılınmıştır. Halbuki, saltanatı seniyede maddi suret hükümet tarafından sağlanırken manevi tarafı bizzat milletimizin kendi

uhdesine havale buyrulmuştur. İzah edelim bu maddi ve manevi meseleyi, zira zavallı ahalemiz envari kitabetten mahrum kalması cihetiyle alesseviye okuduğundan pek az şey anlayabilmektedir. Şöyle ki, maddi surette bir ademin canına, malına ve ırzına birisi tarafından kastedildiğinde anında yetişip, sahip cinayetin cezasını tertip etmek devletce vaciptir. Lakin manevi surette bir ademin canının, malının ve ırzı namusunun gerek cehalet pençesinden ve gerek mezhepce ve politikaca düşmanlar pençesinden kurtarıp muhafaza etmek vazifesi milletimizin kendi idaresine ihale buyrulmuştur. Hükümetin himmeti dikkatine muhtaç olduğumuz gibi yine canımızı ahmaklık ve terbiyesizlik bıçağından kurtaracak kendi milletimizin idaresine de muhtacız. Bu konuda hükümetin görevi kadar milletimiz idaresinin de azkayinin canı, malı ve ırzı konusunda aynı önemde rolü ve sorumluluğu vardır. Hükümeti ilgilendiren konuda halkımız bir sıkıntı olduğunda kolayca itiraz edip hakkını arayabilmektedir. Ancak manevi konularda emniyeti gerektiren hususlardan mahrum olan bir adem yada ahali kendi halinden zaten bihaber bulunacağından zulüm pençesinde gün be gün ezilerek hayvan mesabesine duçar olur ve kendi mevtini sebep olan kargalara yem olur gider (*Varaka-i Havadis*, No: 84, 2 Mayıs 1864, s.1).

Devletin cismani surette milletlerin can, mal ve namus güvenliğini sağlamakta olduğunu, bu konuda zaman zaman yaşanan sorunlarda kolayca devlete başvurulabildiğini belirten yazı, ruhani suretteki can, mal ve namus güvenliğinin Patrikhane tarafından sağlanamadığını iddia eder. Yazı, milletin ruhani açıdan mal güvenliği olmaması halini, eğitimsizlik yüzünden Ermeni milletinin ziraat, ticaret ve sanat alanlarında geri kalmış olmasıyla açıklar ve Patrikhaneyi, eğitim konusunda kayıtsız olmakla suçlar (*Varaka-i Havadis*, No: 84, 2 Mayıs, 1864, s.2). Makalenin devamı, cehaletin aynı zamanda milletin ruhani can güvenliğini de bozmakta olduğunu iddia ederek "bazılarına mübalağa gelebilir ama senede yüzbin can kaybolur çünkü hekimlik bilmeyiz, sağlıklı yaşayamayız ve tedavi olamayız" (*Varaka-i Havadis*, No: 84, 2 Mayıs 1864, s.2) gibi ifadeler kullanır. Anadolu'da yaşayan iki milyon kadar Ermeni'nin hekimsizlikten ve ilaçsızlıktan hayatını kaybettiğini, aşından bihaber olduğu için basit rahatsızlıkların bile önüne geçilemediğini (*Varaka-i Havadis*, No: 84, 2 Mayıs 1864, s.2.) belirten yazı, Patrikhane'yi halkın içinde bulunduğu durumdan mesul tutar ve durumu can güvenliği kapsamında ele alır. Namus güvenliği konusu ise yazıda mezhepler üzerinden ele alınır ve "taşralarda yalnız 30-20 kuruş vergi vermemek için veyahut vergileri haksız surette taksim eden çorbacılar gücendikleri için mezhep tebdiline çıkışanlar vardır" ifadeleri kullanılır. Katolik ve Protestan gazetelerinde her gün Apostolik Ermeni cemaatine hakaretler edildiği halde Ermenilerin "bahsedilen millet biz değiliz" deyip üstlerine alınmadığını belirten yazı

“şöyle ki nice cahiller vardır ki karı yahud erkek ‘biz Ermeni değiliz Katolikiz’ derler, alimlik satarlar, amma nice Fransız makam alığı gibi Frenklerin peşinden koşarlar” (*Varaka-i Havadis*, No: 84, 2 Mayıs 1864, s.2.) gibi sert ifadeler kullanır.

Bütün bunların okuma yazma bilmemekten, cahillikten olduğunu vurgulayan *Varaka-i Havadis*, İstanbul’da dahi henüz doğru düzgün bir Ermeni okulu olmadığını altını çizer. Gazete eğitimsizlik ve cehalet konusunda Mıkhitarist/Katolik Ermeni cemaatini de suçlamaktan geri durmaz. Her fırsatta Ermeni milletin tek kilisesi (Apostolik) olması gerektiğini, mezhep değiştirmenin milletin bütünlüğüne ve gelişmesine zarar verdiğini iddia eden *Varaka-i Havadis* bir Katolik yayını olan *Mecmua-i Havadis*’i yayınladığı bir makale yüzünden oldukça sert eleştirir.

Mecmua-i Havadis’te okuduğumuza göre Avrupa’nın pek çok yerinde canı isteyen istediği kitabı yazıp yayımlayamazmış. İçeriğinin ruhaniye ruhaniler, cismaniyse de cismaniler tarafından okunması ve onaylanması gerekmiş. Bizde ise isteyen istediğini yazıyormuş. İçeriğinin doğru yada yanlış olduğunu kontrol eden yokmuş. Halk ne yazılsa doğru sayıp okuyor imiş. Lakin, *Mecmua*’ya biz derken neyi kastettiğinizi sorarız, Losavoragan mı¹⁰, Poghokagan mı¹¹ yahud kendiniz gibi Babaganları mı¹² söylersiniz?

XIX. yüzyıl Osmanlı Ermenileri arasındaki mezhep ayrılıklarının ne denli derin olduğunu gösteren makale, tonundaki sertliği daha da arttırır ve devam eden yazı bu tarz bir yayın kontrolünün ‘despotluk’ olduğunu, ancak ve ancak Papa hükmü altında bulunan yerlerde uygulanabileceğini savunur. “Serbest memleket ve mekteplerde böyle şey olmaz, bu *serbesti efkâra aykırıdır*” diye ekleyen *Varaka-i Havadis*, düşünce özgürlüğünü savunan bu satırlarıyla tekrar seküler ve liberal çizgisi hakkında fikir verir. Uzun yıllar boyunca Venedik ve Viyana merkezli Mıkhitarist/Katolik¹³ Ermenilerin baskın olduğu yayın faaliyetleri, XIX. yüzyıl ortalarında, seküler ve yenilikçi Ermeniler tarafından geçerliliğini kaybetmiş, yeni edebi türler ve basın faaliyetleri ön plana çıkmıştır. Bu yeni oluşum, basın yayın faaliyetlerinde çoğunluğu sadece Türkçe bilen, daha geniş bir Ermeni kitlesine ulaşmak için, Katolik ve Protestan gruplar gibi Ermeni harfli Türkçeyi yaygın şekilde kullanmaya başlamıştır.

Vakaa, zavallı ahalimiz yüz elli sene kadar sapı şeker diye mecburi yutmuştur ve yazık ki o vakitlerde *Mecmua* gibi bir hayrihah çıkıp da ‘okumayınız şu Venedik kitaplarını, zira her bir sahifesinden birer cizvitlik ve babaganlık kokuyor...’ diye bağırمامıştır. Hala, bugün ve bu saat dahi eğer bizim için okunmasından feragat gelinecek, muziri kitaplar var iseler, onlar da başlıca Babaganların kitaplarının içlerindedirler. Bir de *Mecmua* milletimizin bir de ruhban gazetesi olması gerektiğini söylemiş ve burda biz derken Babaganları değil bizi kastetmiştir. Şunu iyi biliriz ki, bizim milletimize en son lazım gelen bir ruhban gazetesidir. Bize lazım gelen tek şey mektepler açabilmek için paradır (*Varaka-i Havadis*, No: 79, 28 Mart 1864, s.1).

Gazetenin seküler çizgisini tekrar açıkça gözler önüne seren yazı, *Mecmua-i Havadis*’in ruhban gazetesi konusundaki önerisine şiddetle karşı çıkmış ve millet için en elzem şeyin iyi bir eğitim sistemi olduğunu tekrar vurgulamıştır. Mıkhitarist Ermenilerin yayıncılık konusundaki başarısı yadsınamaz bir gerçektir ve esasında Osmanlı Ermenileri’nin XIX. yüzyılda yaşadığı kültürel aydınlanmada bu grubun Ermeni harfleriyle Türkçe yayınladığı kitapların katkısı olmuştur.¹⁴ Ancak, gelinen dönemde mezhep çatışmasının derinleştiği ve Apostolik Ermenilerin yıllardır millet üstünde etkin olan Mıkhitarist yayınları, mezhep değiştirmeye yönlendirdiği gerekçesiyle azımsamaya başladığı görülmektedir. Anlaşılan odur ki, kendini ifade etmek için yeni kanallar bulan Apostolik Ermeni milleti, yayıncılık alanında artık Mıkhitaristlere mecbur olmadığını farkındadır ve kendi seküler ve modern yazılı kültürünü oluşturmaya çalışmaktadır.

Varaka-i Havadis’in makalelerini incelerken dikkat çeken bir diğer konu da, millet içi otorite bu denli sert eleştirilirken devlet yönetiminin bu eleştirilerden aynı oranda payını almamasıdır. Bu durumu, Ermeni harfli Türkçe *Manzume-i Efkâr* gazetesi üzerinden inceleyen Ueno, Ermeni harfli Türkçe gazetelerin Osmanlı devleti yerine, devamlı olarak yazılarında Patrikhaneyi eleştirmesini basın sansürü ile açıklamıştır (Ueno, 2016, s.609). Her ne kadar bu görüşün haklılık payı olsa da, durumun farklı boyutlarını da göz önünde bulundurmak ve dönemin şartlarını yeniden değerlendirmek gerekir. Yıllardır süregiden keyfiyet rejimi Ermeni halkının bir çok alanda baskı altında yaşamasına ve eğitim konusunda geri kalmasına sebep olmuştur. Islahat Fermanı ve nizamname ile kazanılan haklar elbette sistemi bir gecede değiştirmemiştir, ancak ilk defa orta sınıf, seküler ve

¹⁰ Losavoragan sözcüğü ile Apostolik Ermeniler kastedilmektedir. Literatürde Lusavoriçler veya Lusavoraganlar olarak da bilinen bu terimler, Ermeni Krallığını Hıristiyanlığa dönüştüren Aziz Gregory Lusavoriç ile bağlantılıdır, bu nedenle “aydınlatıcı” olarak da bilinir. Ermeni kilisesi Aziz Aydınlatıcı Krikor’dan dolayı bazen Gregoryen olarak da anılır.

¹¹ Poghokagan sözcüğü ile Protestan Ermeniler kastedilmektedir.

¹² Babagan sözcüğü Katolik/Papa yanlısı Ermeniler kastedilmektedir.

¹³ Mıkhitaristlerle ilgili detaylı bilgi için bkz: Maggiolini, 2013, ss. 271-287.

¹⁴ Mıkhitarist Ermeni cemaati ve faaliyetleri konusunda daha kapsamlı bilgi için, bkz: Matossian, 1999, ss.123-165.

eğitilmiş bir grup tarafından sorunların dile getirilebilmesini, gazeteler aracılığı ile halka anlatılmasını sağlamıştır. Bu yüzden, millet sistemi içerisindeki işleyişini eleştirmek, milletin içinde bulunduğu durumun hesabını, yüz yıllardır milletin iç yönetimi için devletten irade almış otoritelerden sormak ve direnç gösterdiği yerde eleştirmek oldukça yerindedir. Ayrıca, sansür gerekçesiyle devleti eleştirmekten kaçındığı düşünülen Ermenice yada Ermeni harfli Türkçe basın, Patrikhane'yi eleştirdiği için Patrikhane'nin devlet yetkililerine konuyla ilgili şikayetleri üzerine defalarca sansüre uğramış ve kapatılmıştır (Mildanoğlu, 2014, s.338). Ueno'nun yorumuna kısmen katılmamızın bir diğer sebebi de, *Varaka-i Havadis* makalelerinde devletin Patrikhane gibi sert bir şekilde hedef alınmamasına rağmen, satır aralarında dolaylı yapılan eleştirileri okumanın mümkün olmasıdır. Örneğin, *Varaka-i Havadis*'in haberine göre Çarsancak bölgesinde bir takım derebeylerinin zulüm ve eziyeti Ermenilerin yerlerini terk etmelerine sebep olmuştur. Bu durum defaatle bölge temsilcisine ve patrikhaneye yazılmış olmasına rağmen bölgeden gelen mektuplar sorunun hala devam ettiğini gösterdiği için gazete durumu eleştiren bir makale yayınlamıştır:

.... Ne dimektir bu, şevketli kudretli padişahımız efendimiz Abdulaziz Han hazretlerinin zamanı adalet nişanlarında ve Fuad Paşa hazretleri gibi bir veziri fetanetsimat gününde dahi, binlerce familyanın mal u can u ırzının bir takım yabancıların keyflerine eylence olmak. Böyle barbarlık hikayelerini biz yalnız eski tarihlerde okumalıyız. Bu asırda ve böyle bir Padişahı tebaaperver devrinde dahi vukuini iştmemeliyiz (*Varaka-i Havadis*, No: 289, 9 Şubat 1866, s.2).

Yazının girişi her ne kadar Tanzimat döneminde elde edilen kazanımlar ve gelişmelerde padişah ve devlet adamlarının başarısını vurgulayıp, devlete olan güveni ve sadakati vurgulasa da, hala devam etmekte olan zulüm ve şiddeti tamamen devletten bağımsız düşünmeyi güçleştirmektedir. Ancak Ermeni harfli Türkçe basınının sadece Ermeni milletin takip ettiği bir medya olmadığı, Osmanlı Türklerinin (eğitilmiş sınıfın) de bu yayınları takip ettiği bilinmektedir (Cankara, 2015, ss.1-16). Bu durumda devleti direkt hedef almadan, dolaylı anlatımlar kullanmış olduklarını düşünmek mümkündür. Yazının devamı Patrikhaneye şunları sorar:

Kimdedir kabahat, acaba Patrikhaneden Babı Aliye yazılan takrirler yalan mıdır? Acaba Patrik hazretlerinin vükelayı taciz itmesi yalan mıdır? Acaba Babı Ali tarafından giden emirler ve çekilen telegraflar yalan mıdır? Bunların hiçbirine yalandır diyemeyiz, lakin iki seneden beru böyle bir saltanatı seniyenin hem niyeti hayriyesine tokenib ve hem de şanu şöhreti bizayesine bir lekeyi azim sayılmak derecesine gelmiş bulunan meselenin de,

nerede ise hala orada kalmasına da hiçbir muskit mana veremeyiz. Kimdedir taksiratın büyüğü? Zannederiz ki Patrikhanede olmalıdır. Ya takrirler nizamında yazılmamaktadır ve yahud Patrikhanenin takrir ve Patrik hazretlerinin sözlerine Babı Ali nezdinde mikdari kifaye emniyeti riayet olunmayıb, evet, böyle olmalıdır, zira pek çok takrirleri icrasında, bu haller görülmektedir. Nasıl ki, değil Çarsancak işi gibi büyük ve güç bir meselenin hall u tesviyesi, illa Sungurlu kilisesinin bir ufacık maddesi bundan bir seneden ziyade evvel takrir olunmuş olup ve Patrikhane gayretşanından Hacı Varkan nam zata, lazım gelen mesarifet niyetiyle birkaç yüz kuruş dahi paralar verilmiş iken, hala icra denilen şey yahud bir son cevap dahi alınmamıştır (*Varaka-i Havadis*, No: 289, 9 Şubat 1866, s. 2).

Sorumluluğun kimde olduğunu sorgulayan yazı, en son çare Patrikhane'nin kendi başarısızlığı yüzünden, yazdığı takrirlerin devlet tarafından ciddiye alınmadığı gibi son derece dolaylı bir sonuca bağlanmıştır. Her ne kadar devlete dair doğrudan bir suçlama olmasa da, sorulan sorular olayda devletin payının ne olduğunu da sorgulamaktadır. Patrikhane'nin eskiden kalma hantal yapısını sürdürdüğü aşikârdır, ya da seçilen temsilcilerin hala ne için seçildiklerini tam olarak anlayamadığı, İstanbul dışında taşrada yaşayan halkın refahı için yeterince çabalamadığı gazetenin sürekli yazdığı makalelerinden anlaşılmaktadır. Ancak devletin konu hakkındaki sorumluluğu her fırsatta sadece satır aralarında yakın okuma yaparken karşımıza çıkan, dolaylı ifadelerden ibarettir. Çarsancak bölgesinde yaşanan hadisede beylerin ve devlet tarafından atanan çorbacıların kabahati açıktır. Nitekim yazının devamı bunu açıkça belirtir. Ancak durumu Ermeni temsilciler üzerinden okur:

Çarsancak bölgesindeki beylerin ve çorbacıların zulmünü dört varçutyun dinlemiş ve güya bitirmeye çalışmıştır. Halbu ki, binlerce familyanın canu malı ırzı her gün ve her saat tehlikede bulunduğu halde kendisi ise ancak birkaç ayda bir defa ve ancak birkaç dakika diynemiş ve düşünmüş ve akşam oldukda gidib familyası yanında rahat yan gelmiştir. Ne vazifesi, Çarsancak Marsancak, onun için masal nevinden bir şeydir. Çünkü azalarından ekserisi İstanbul'dan başka bir memleket görmemiş olduktan başka, Çarsancak'ın hallerini gazetelerde dahi okumamıştır. Dört defa varçutyun değişti, lakin, kendisi için kura verilen ehaliden hiç değil ise bir gün yalnız bir takım ahali dahi bir araya gelerek 'üç senedir ne yaptınız ve ne yapıyorsunuz, biz size kura verdik ise salt Yerespokhan¹⁵ olduk deyerek koltuklarınızı kabartasınız deyu virmeyib, illa milletin derdine derman bulasınız diye verdik" dimedi. Yeni seçilmiş varçutyunun nazarı dikkat ve

¹⁵ Yerespokhan Ermenice'de *temsilci* anlamına gelmektedir.

insafını davet etmek niyetiyle bunları beyan ideriz (*Varaka-i Havadis*, No: 289, 9 Şubat 1865, s.2).

1867 senesine gelindiğinde gazetenin çabasının hala devam ettiği ve yayın politikasında bir değişiklik olmadığı görülür.

Cehalet bir milletin en büyük düşmanıdır ve fakirlik getirir. Milletimiz nizamsız bir halde iken dayıma geride kalır. Lakin şimdi Sahmanatrutunumuz varken de niçin hala geri kalmaktadır? Bu bir haklı sualdir ve cevabı açıktır. Evet senelerdir Sahmanatrutunumuzun her kitapçada pek çok evde işyerinde kopyası mevcuttur. Ancak sadece ismi duyulmuştur, icraası hala görülmemektedir. Varçutyun hala bunun icrasına angarya gözüyle bakmaktadır. Patrikhane yebisgopos ve varçutyun alınabilir, kızabilir, ama durum budur. Hepsi yetersizdir ve milletin durumuna çare aramak çalışmak yerine yerlerinde otururlar (*Varaka-i Havadis*, No: 119, 2 Ocak 1867, s.1).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşıldığı gibi, nizamnamenin uygulama aşamasında yaşanan sorunlar devam etmektedir ve hedefte yine Patrikhane ve millet temsilcileri yer almaktadır. Görüldüğü gibi gazete, ilerleyen yıllarda da, kısmen de olsa bağımsız bir medya organının, halkı aydınlatma ve bilinçlendirme yönündeki gücünü kullanmaya devam etmiştir.

Habermas, devletten bağımsız bir basın ortaya çıkması ile, kişisel düşüncelerin kamuoyuna dönüştüğünü ve otoritenin, ortaya çıkan kamu görüşünü duyabilmesi için gerekli ortamı hazırladığını savunur (Habermas, 1991, s.261). Batının aydınlanma çağında ilk defa ortaya çıkan bağımsız basının bugünden farkı iktidar oyununa değil, kanıta dayalı argümanlara ve rasyonel söylem kurallarına itaat etmesidir (Garnham, 2007, ss.201-214). Böyle bir basın, özel çıkarları değil, kamu yararını öncelemiş, doğru ve rasyonel bilgiyi kamunun hizmetine sunarak olayları bu düzlemde tartışmaya açmıştır (Habermas, 1991, s.261). Gücünü Patrikhane'den yada sermayeden almayan *Varaka-i Havadis* bu uzun ve zorlu süreçte yılmamış, doğru bildiği yolda yazmaya ve kamuyu aydınlatmaya devam etmiştir.

Sonuç

Yayınlandığı dönem göz önünde bulundurulduğunda (gazeteciliğin Osmanlı topraklarındaki kısa geçmişi ve süreli yayınların Batı ile karşılaştırıldığında sayılarının ne denli az olduğu) *Varaka-i Havadis*'in bağımsız bir gazete olarak halkı bilgilendirme ve kamuoyu oluşturma konusundaki başarısı önemlidir. Bu anlamda, *Varaka-i Havadis*, Avrupa'nın aydınlanma sürecinde tecrübe ettiği bağımsız yazılı basın örnekleriyle benzerlikler gösterir. Her ne kadar Osmanlı ve Avrupa basınına gerek ortaya çıkış dönemleri gerekse ülkelerin tarihsel gelişim süreçleri açısından karşılaştırmak zor olsa da, *Varaka-i Havadis*'in yayın politikası Avrupa'nın aydınlanma

çağında faaliyet gösteren seküler yazılı basınla karşılaştırmaya elverişlidir. Devletten, daha önemlisi Patrikhane ve aristokrasiden bağımsız bir süreli yayın olarak, *Varaka-i Havadis* yalnızca bilgi aktarmakla kalmamış, rasyonel ve eleştirel bir tartışmanın da zeminini yaratarak kamuoyu oluşturmuştur. Gerek Tanzimat reformları gerekse Ermeni nizamnamesi ile kazandığı hakları ile yavaş yavaş yurttaşlık bilinci geliştirmeye başlayan Ermeni orta sınıfı, rejimdeki aksaklıklar karşısında otoriteden hesap sorabileceğini ve basın yoluyla sesini duyurabileceğini anlamıştır. Gazeteye gönderilen okur mektupları, halkın farkındalığının ne denli arttığını gösterirken, Patrikhane'nin basını devlet eliyle susturma çabası da bu kanalın ulaştığı kitlenin büyüklüğünün ve otoriteyi ne denli rahatsız ettiğinin açık bir ispatıdır.

Kaynakça**Gazeteler**

- Ararad*, No: 10, 19 Ekim 1869.
- Diyojen*, No: 23, 17 Haziran 1871.
- Diyojen* No: 74, 5 Aralık 1871.
- Diyojen*, No: 77, 22 Kasım 1871.
- Manzume-i Efkâr*, No: 609, 14 Mart 1868.
- Varaka-i Havadis*, No: 12, 27 Temmuz 1863.
- Varaka-i Havadis*, No:17, 10 Ağustos 1863.
- Varaka-i Havadis*, No: 35, 19 Eylül 1863.
- Varaka-i Havadis*, No: 25, 29 Ağustos 1863.
- Varaka-i Havadis*, No: 289, 9 Şubat 1865.
- Varaka-i Havadis*, No: 119, 2 Ocak 1867.

Kitaplar&Makaleler

- Ahmet Midhat Efendi, Müşahedat, TDK: Ankara, 2000.
- ARTİNİAN, V. Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863. İstanbul: Aras Yayınları, 2004.
- CANKARA, Murat. "Rethinking Ottoman cross-cultural encounters: Turks and the Armenian alphabet." *Middle Eastern Studies* 51.1 (2015): 1-16.
- CARMONT, Pascal. *The Amiras: Lords of Ottoman Armenia*. Glendale:Taderon Press, 2012.
- DER MATOSSIAN, Bedross. "The Development of Armeno-Turkish (Hayatar T 'rk 'erēn) in the 19th Century Ottoman Empire: Marking and Crossing Ethnoreligious Boundaries." *Intellectual History of the Islamicate World* 8.1 (2020): 67-100.
- DEVECİ BOZKUŞ, Yıldız. "Antikçağda İz Bırakmış Önemli Bir Kalem Erbabı: Ermeni Kilisesinin İlk Vartapedi Aziz Mesrop Maşotots", *Eskiçağ Araştırmaları Dergisi*, 2021.
- DEVECİ BOZKUŞ, Yıldız. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller", Nobel Yay: Ankara, 2019.
- FRAZEE, Charles A. *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*. Cambridge University Press, 2006.
- HABERMAS, Jurgen, and Jürgen Habermas. *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. MIT press, 1991.

HERZIG, Edmund, and Marina Kurkchian. *The Armenians: Past and present in the making of national identity*. Routledge, 2004.

KILIÇDAĞI, O., "The constitutional truths" Hovsep Vartanian. Ersoy, A., Maciej, G., & Kechriotis, V. (Eds.). *Modernism: Representations of National Culture: Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770? 1945: Texts and Commentaries in (333-342 pp.)*. Volume III/2. Budapest-New York: Central European University Press., 2010.

UENO, M., 'An Experiment in Political Participation: Istanbul Armenians in the 1680s and 1870s'pp.89-102 in H. Kuroki (ed.) *Human Mobility and Multiethnic Coexistence in Middle Eastern Urban Societies: Tehran, Aleppo, Istanbul, and Beirut*. Vol. 1. (Tokyo, 2015).

MAGGIOLINI, Paolo Maria Leo Cesare. "Tradition and Modernity: the Multiple Significances of the 19th century Millet System. The Melkite Catholic Church, the Holy See and the Ottoman Empire from the Tanzimat era to the Mandate System in the Middle East." (2013): 271-287.

MİLDANOĞLU, Zakarya. *Ermenice süreli yayınlar 1794-2000*. Aras Yayıncılık, 2014.

OSHAGAN, Vahé. "Modern Armenian literature and intellectual history from 1700 to 1915." *Hovannasian, Richard, Armenian People from Ancient to Modern Times 2* (2004).

OSHAGAN, Vahé. 'Modern Armenian literature and intellectual history from 1700 to 1915' in R. G. Hovhannisian (ed.), *The Armenian people from ancient to modern times*, New York, 1997.

PARONYAN, Hagop, *Erkeri Zhoghovatsu*, Vol.2, Yerevan, 1964.

Ruiu, Adina. "Conflicting Visions of the Jesuit Missions to the Ottoman Empire, 1609–1628." *Journal of Jesuit Studies* 1.2 (2014): 260-280.

TEOTİG, Ermeni Matbaacılık Tarihi, Birzamanlar Yay : İstanbul, 2012.

Tokgöz, Ahmet İhsan. *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, İşbankası Yay: İstanbul, 2012.

UENO, Masayuki. "One script, two languages: Garabed Panosian and his Armeno-Turkish newspapers in the nineteenth-century Ottoman Empire." *Middle Eastern Studies* 52.4 (2016): 605-622.

ZEKİYAN, Bogos Levon, *Ermeniler ve Modernite: Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*. İstanbul: Aras Yayınları, 2001.